

Регіоналізація і глобалізація

Вікторія АДАМИК,
Андрій САВКА

**ТОРГОВЕЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ
СВІТОВОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ
КРИЗИ 2008–2009 рр.
НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЕКОНОМІКИ**

Резюме

Проведено попередній аналіз впливу світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. на економічний та соціальний розвиток України, Росії, Польщі та Чехії, зокрема дії торговельних каналів передачі фінансово-економічної нестабільності. Виявлено проблемні ділянки економічних структур аналізованих країн. Особливу увагу зосереджено на дослідженні дисбалансу зовнішньої торгівлі України, причин його виникнення та наслідків для соціально-економічного розвитку країни. Розроблено рекомендації щодо механізмів врівноваження зовнішньоторговельного балансу України.

Ключові слова

Трансформаційні країни, світова фінансово-економічна криза, торговельні механізми, дисбаланс зовнішньої торгівлі, відкритість економіки, фі-

© Вікторія Адамик, Андрій Савка, 2009.

Адамик Вікторія, канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка», Україна.
Савка Андрій, аспірант кафедри міжнародної економіки і маркетингу Тернопільського національного економічного університету, Україна.

нансові шоки, добробут населення, соціальні стандарти, девальвація національної валюти.

Класифікація за JEL: F30, F36.

Вступ

Говорячи про нестабільність міжнародного економічного середовища та її вплив на соціально-економічний розвиток трансформаційних країн, передусім мають на увазі економічні кризи. У контексті нашого дослідження, не розділяючи фінансові, валютні чи загальноекономічні глобальні або регіональні кризи, ми зосередимо основну увагу на торговельній складовій цих негативних економічних явищ. Йтиметься про макроекономічну незбалансованість торговельних механізмів як причину проблем валютного чи фондового ринків країни, а також про торговельні канали розповсюдження криз найрізноманітніших видів.

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. є актуальним прикладом дії таких механізмів. Емпіричний аналіз її наслідків ускладнений тим, що на момент проведення дослідження ми перебуваємо у процесі її розвитку, тому сьогодні важко остаточно оцінити наслідки кризи. Тим не менше, спираючись на історичні приклади таких подій та теоретичні припущення, ми проведемо попередній аналіз розвитку цього економічного явища в окремих трансформаційних країнах, звертаючи особливу увагу на її соціальні наслідки.

Найпомітнішими в історії економічної науки дослідженнями економічних криз є наукові роботи М. Кондратьєва, А. Франка, І. Валлерштейна, Х. Мінскі, П. Кругмана, Ч. Кіндлбергера, М. Обстфелда, Л. Саммерса та інших. Варті уваги також дослідження вітчизняних та російських учених А. Грязнової, О. Василика, К. Павлюка, С. Мочерного, Л. Дробозіної, А. Єпіфанова, І. Сало, І. Д'яконової, К. Рудого, Н. Заяц, В. Попова, М. Монтеса, А. Анікіна, Н. Резнікової та інших.

Аналіз праць, присвячених теоретичним аспектам розвитку криз, дав змогу припустити, що основними каналами поширення фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. на теренах Центрально-Східної Європи є фінансовий ринок та торговельні відносини. Масштабний відтік капіталу (і не лише спекулятивного), який спостерігається у більшості трансформаційних країн, суттєво підірвав основи їх економічного зростання. Однак у цьому дослідженні особливу увагу буде приділено торговельним каналам поширення фінансово-економічної кризи. У зв'язку з високим рівнем зовнішньоторговельної відкритості економік більшості трансформаційних країн, погіршення торговельної кон'юнктури світового ринку, особливо ринку сировин-

них товарів, спричинило погіршення стану торговельних балансів, а разом з втечею капіталу – і платіжних балансів трансформаційних країн, що призвело до проблем на валютних ринках країн, які розглядатимуться в даній статті. Тому основну увагу буде зосереджено на дослідженні зміни показників зовнішньої торгівлі, платіжного балансу, валютного ринку та соціально-економічних індикаторів макроекономічної стабільності країн. Аналіз зазначених індикаторів може дати приблизне уявлення про ступінь ураження економіки країни кризою та масштаби соціально-економічних наслідків її дії. Враховуючи технічну складність одержання оперативної статистичної інформації, ми використаємо окремі попередні оцінки основних макроекономічних показників чотирьох трансформаційних країн, опубліковані відповідними офіційними органами.

До нашого аналізу, окрім України, увійшли її найближчі торговельні партнери Росія і Польща, а також Чехія – як приклад країни, що проявила відносну стійкість до зовнішніх потрясінь 2008 р. Вибір чотирьох прикладів трансформаційних економік обумовлений, по-перше, можливістю проведення аналогій з соціально-економічною ситуацією в Україні з метою одержання корисних висновків та можливістю їх використання в розробці рекомендацій щодо економічної політики, а, по-друге, доступністю оперативної статистичної інформації.

Росія

Економіка Росії, порівняно з іншими згаданими країнами, має значно більший запас міцності перед зовнішніми потрясіннями. Це пояснюється насамперед масштабами системи, які дають змогу вибудовувати замкнені виробничо-споживчі цикли, що мало залежать від екзогенних, з точки зору системи, чинників. Підтвердженням цієї думки є порівняння показника зовнішньоторговельної відкритості російської економіки, який у 2005–2007 рр. становив в середньому 54,2% [1], з аналогічними показниками інших аналізованих країн. Однак існує два фактори, що характеризують особливості функціонування російської економіки, які значно підсилюють вразливість країни перед зовнішніми шоками, такими, як світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Йдеться про доволі високий, порівняно з іншими трансформаційними країнами, рівень розвитку фінансового (особливо фондового) ринку Російської Федерації. На практиці це означає чутливість фінансового сектору до будь-якої негативної інформації та можливість миттєвої панічної реакції іноземних інвесторів, тобто втечу капіталу. Хоч реалізація урядової програми державно-соціального партнерства, метою якої є, у тому числі, і зменшення залежності економічного розвитку країни від іноземних інвестицій шляхом їх заміщення державними коштами, що мають національне походження, дала помітні результати, за оцінками більшості експертів.

партів, чутливість економіки Росії до зовнішніх фінансових шоків залишається високою.

Іншим фактором, який безпосередньо стосується торговельних каналів поширення світової кризи, є високий рівень товарної концентрації російського експорту та інші особливості його структури. Так, частка енергоносіїв та палива в товарній структурі російського експорту у 2007 р. становить 57,1% (розраховано А. Савкою на основі даних, одержаних з [2]). В умовах перманентної нестабільності ринку сировинних товарів та різкого погіршення світової кон'юнктури це створює значний ризик виникнення диспропорцій торговельного балансу країни та, зрештою, нестабільності на валютному ринку.

На підтвердження висловленого припущення наведемо деякі дані, які, на жаль, не є повними, що створює труднощі у відтворенні цілісної картини подій та встановленні причинно-наслідкових зв'язків. Так, за даними Центрального банку Російської Федерації, пікова ціна бареля нафти сорту «Юралс», яка в липні 2008 р. сягнула рівня 129,3 дол. США, знизилася до 50,7 дол. США у листопаді, що навіть порівняно з помірним (до початку зростання ціни) показником початку року 89,5 дол. США (середня ціна січня 2008 р.) означає зниження на 43,4%¹. Таке різке падіння ціни на товар, який становить основну статтю експорту країни, не могло не позначитися на абсолютному показнику вартісного обсягу експорту, який після липневого річного піку на рівні 47,8 млрд дол. США поступово знизився до 38,9 млрд у жовтні, що, враховуючи ціновий тренд, не може вважатися найнижчим значенням. Варто зауважити, що реакція імпорту не передбачає такої різкої відповіді на скорочення обсягів експорту, тому річне пікове значення цього показника в липні на рівні 29 млрд дол. США невпевнено скоротилось на 2 млрд (до 27,0 млрд дол. США) [3].

На жаль, на момент проведення дослідження ми не володіли достатнім обсягом оперативної статистичної інформації для аналізу транскордонного переміщення фінансових ресурсів, тому не змогли оцінити масштаби відповіді інвесторів на події, що торкнулись російської економіки. Тим не менше, дані платіжного балансу за I–III кв. 2008 р. можуть свідчити про невпевненість власників капіталу у можливостях країни без втрат пережити період виняткової нестабільності світової економіки. Так, баланс рахунку операцій з капіталом та фінансовими інструментами за три перші квартали

¹ Варто розуміти, що ринкова ціна нафти є прямим фактором формування контрактних цін на інші види енергоресурсів. Однак, враховуючи особливості реалізації різних видів енергетичних товарів, не слід очікувати миттєвої зміни вартісних обсягів експорту інших ресурсів внаслідок різкої зміни ціни на нафту. Основна частина російського природного газу постачається відповідно до раніше укладених контрактів за погодженими цінами. Тому повномасштабних наслідків зниження світових цін на нафту для російського експорту слід очікувати лише згодом, за умови реалізації прогнозу експертів (див., наприклад, прогноз експертів Світового банку про завершення етапу зростання цін на сировинні, зокрема енергетичні, ресурси, який тривав п'ять попередніх років [26]).

2008 р. становив –31,0, 38,5 та –12,6 млрд дол. США відповідно [3]. Якщо традиційний для багатьох країн дефіцит фінансового рахунку у I кв. можна пояснити закінченням фінансового року, в результаті якого настає термін виконання фінансових зобов'язань перед закордонними інвесторами (виплата дивідендів та повернення кредитів і строкових інвестицій, вкладених у короткотермінові проекти) та початком реалізації проектів національних інвесторів закордоном, то дефіцит III кварталу, особливо після значного профіциту у II кв., на нашу думку, свідчить саме про відплив капіталу, пов'язаний із посиленням економічної нестабільності. Реакція курсу національної валюти – російського рубля – на ці події була більш ніж прогнозованою. Цілком економічно обґрунтований липневий офіційний курс рубля відносно долара США на рівні 23,45 руб. за 1 дол. США поступово знизився до 27,61 у листопаді 2008 р. [4]. Першим важливим соціальним наслідком погіршення платіжного балансу, що передається через коливання валютного курсу, є підвищення рівня споживчих цін. Однак в умовах низького рівня зовнішньоторговельної відкритості економіки Росії, на нашу думку, дія цього механізму є значно обмеженою. Кореляційного зв'язку між цими чинниками, що мала б проявитися у їх синхронній зміні, в процесі аналізу не знайдено.

Польща

Польща є однією з країн Східної Європи, економіка якої достатньо помітно відреагувала на світову фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр. Аналіз доступної статистичної інформації дав змогу виявити схожу до описаної вище картину економічних подій. Погіршення платіжного балансу країни проявилось у виникненні від'ємного сальдо у серпні 2008 р. на рівні 991 млн дол. США, що вже наступного місяця зросло до 6858 млн [5]. Наслідком такого дисбалансу очікувано стала реакція валютного ринку у вигляді доволі відчутної девальвації національної валюти – польського злотого, – особливо відносно долара США. Так, липнєве зниження курсу американської валюти до рівня 2,0674 пол. злот. за 1 дол. США змінилось поступово, однак упевненою девальвацією злотого, в процесі якої на середину грудня 2008 р. курс національної валюти Польщі опустився до рівня 3,0610 пол. злот. за 1 дол. США (дані на 10.12.2008 р.). Що стосується співвідношення польського злотого та євро, то тут спостерігається схожа картина, яка відрізняється лише глибиною падіння злотого відносно євро [6]. Причину цього ми схильні вбачати в тенденціях світового валютного ринку, на якому протягом грудня 2008 р. простежувалось зміцнення американської валюти відносно європейської. Незважаючи на доволі високий рівень зовнішньоторговельної відкритості економіки Польщі, відповідь споживчого ринку на процес девальвації була дуже поміркованою. Так, інфляція споживчих цін трьох місяців останнього кварталу 2008 р. (без даних за грудень) становила лише 1,3%, а за 11 місяців 2008 р. – 2,8% [7].

Повернемося до аналізу причин втрати економічною системою Польщі зовнішньої рівноваги. Доступні на момент написання статті статистичні дані свідчать про певне скорочення вартісних обсягів як експорту, так і імпорту країни у період між липнем та жовтнем 2008 р., які, однак, навряд чи могли суттєво вплинути на стан рівноваги. Зовсім іншу динаміку демонструє фінансовий рахунок, сальдо якого від червневого піку в 7434 млн дол. США скоротилося до –54 млн у жовтні.

Постає питання, чи можна говорити виключно про фінансову природу каналів передачі світової кризи, яка, поза сумнівом, вразила економіку Польщі. Враховуючи менший, порівняно з Україною та Чехією, ступінь зовнішньоторговельної відкритості, який у 2005–2007 рр. перебував на рівні 81,3% [2], гіпотетичні розміри такого шоку мали б бути меншими. Однак спад промислового виробництва, який у листопаді 2008 р., порівняно з аналогічним періодом попереднього року, становив 8,9% [8], що однозначно оцінюється польськими експертами як наслідок різкого скорочення попиту на польські товари в інших країнах ЄС, особливо в Німеччині, яка є найважливішим торговельним партнером Польщі, зокрема, країною призначення 25,9% польського експорту [9]. Очікується дещо запізнена реакція даних офіційної статистики, зокрема показників платіжного балансу, на ці події.

Чехія

Звернемося до аналізу економічної ситуації Чехії – країни, яка, на нашу думку, демонструє відмінну від трьох інших країн, що аналізуються, реакцію на негативні загальносвітові події, які розгорнулися в межах світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Протягом багатьох років зовнішня макроекономічна рівновага країни підтримувалася позитивним сальдо платіжного балансу. З 1993 р. негативне сальдо утворювалось лише двічі – у 1996 та 1997 рр. на рівні 22,5 та 55,0 млрд чеських крон відповідно, а у 2002 р. позитивне сальдо платіжного балансу сягнуло рекордної за всю новітню історію країни позначки у 216,9 млрд крон. Водночас дефіцит торговельного балансу країни вдалося подолати лише у 2005 р., у якому експорт товарів уперше перевищив імпорт. Дані Управління статистики Чеської Республіки за листопад 2008 р. демонструють скорочення обсягів зовнішньої торгівлі, зокрема, експорту на 4,3%, порівняно з аналогічним періодом 2007 р. та імпорту на 7,9% [10].

Рахунок операцій з капіталом та фінансовими активами має позитивне сальдо, що демонструє сприятливий інвестиційний клімат країни, тобто її бажання і здатність приймати фінансові ресурси з-за кордону. Валютні надходження, що обліковуються за згаданим рахунком, частково погашають негативне сальдо поточного рахунку, яке утворюється не лише за рахунок зовнішньоторговельного дефіциту, про який ішлося вище, а переважно через відплив валютної маси з країни для виплати дивідендів та відсотків за

одержаними кредитами [11]. Щомісячний аналіз платіжного балансу Чехії за 2008 р. дає підстави стверджувати про збереження рівноваги чеської економіки. Результатом незначного зростання імпорту, що спостерігалось протягом року, стало перевищення його обсягів відносно експорту у жовтні 2008 р. Обсяги притоку іноземних інвестицій у чеську економіку протягом року коливалися доволі інтенсивно, однак масової втечі іноземного капіталу не спостерігалось. Цікавим є очевидний факт паніки власників капіталу, що є резидентами країни. Так, у березні та вересні 2008 р. дані платіжного балансу демонструють активізацію процесу вивезення закордон капіталу національного походження. Масштаби цього короткострокового явища, що перевищили показники лютого і серпня в 4 та 3 рази відповідно, стали факторами тиску на валютний ринок країни у вересні.

На кінець грудня 2008 р. девальвація національної валюти Чехії відносно червневого піку становила 21,6% для курсу «чеська крона – долар США» та 11,3% для курсу «крона – євро». Однак аналіз річного тренду валютного співвідношення крони та євро не дає підстав говорити про значну девальвацію крони, курс якої відносно євро знизився лише на 0,86 крони, або на 0,3% порівняно із січнем 2008 р. Курс долара США у даному випадку не має великого значення, оскільки відбулась його корекція відносно євро на світовому ринку, що й відображає тренд пари «крона – долар» [12].

Аналіз динаміки показника інфляції споживчих цін не демонструє жодної негативної реакції споживчого ринку на девальвацію національної валюти. За попередніми даними Управління статистики Чеської Республіки, річний рівень інфляції сягає 3,7%. Однак аналіз помісячного розподілу інфляційного навантаження дає змогу виявити його основне джерело – подорожчання вартості послуг у сфері охорони здоров'я на 30,7% на початку року, що в загальноекономічному вимірі означало 3-відсотковий показник інфляції у січні [13]. Єдиним яскраво вираженим на момент проведення дослідження наслідком кризи для економіки Чехії стало зростання рівня безробіття на 1%, порівняно з червнем 2008 р. (у грудні показник становив 6,0%) [14].

Україна

Основна увага в нашому дослідженні зі зрозумілих причин зосереджена на аналізі економічної та соціальної ситуації в Україні, яка чи не найбільше постраждала від світової фінансово-економічної кризи 2008 р.

Оскільки основні механізми розвитку кризи 2008–2009 рр. перебуває в межах фінансового сектору, у статті не ставилося за мету проведення комплексного різностороннього аналізу її причин та наслідків. Як уже неодноразово було зазначено, наша увага зосереджена на торговельній компоненті як негативних явищ кількох останніх місяців, так і більш ґрунтовного аналізу причин виникнення та наслідків дисбалансу, яким характеризується

зовнішня торгівля України трьох останніх років. В умовах високого ступеня функціональної відкритості економіки України (97% [1]) зовнішня торгівля відіграє далеко не останню роль у ланцюгу передачі негативних фінансово-економічних явищ, що сьогодні спостерігаються в більшості країн світу.

Вже сьогодні очевидними негативними наслідками фінансово-економічної нестабільності стали значне скорочення виробництва в окремих, особливо експортоорієнтованих, галузях економіки України, зменшення обсягів фінансово-кредитних ресурсів на внутрішньому ринку та панічна девальвація національної валюти. У соціальному вимірі наслідками цих економічних процесів є (чи будуть у найближчому майбутньому) зростання рівня безробіття, як офіційного, так і більшою мірою прихованого, замороження, якщо не скорочення, рівня компенсацій витрат праці, тобто зарплат, зниження рівня споживчого кредитування та подорожчання імпорту – суттєвої складової споживчого кошика індивіда. Нами перелічені лише прямі й невідворотні ефекти, з якими зіткнеться значна частина громадян, не враховуючи:

а) наслідків імовірного додаткового скорочення виробництва в результаті зменшення внутрішнього попиту і зниження рівня доступності кредитних та інвестиційних ресурсів для реального сектору економіки, що передбачають зниження рівня соціальних гарантій внаслідок проблем з наповненням держбюджету;

б) проблеми подорожчання обслуговування іпотечних кредитів населенням (внаслідок девальвації національної валюти та враховуючи, що основна частина іпотечних кредитів має стійку прив'язку до долара США) та інших.

Аналізуючи причини та наслідки фінансово-економічної нестабільності в Україні, з високим ступенем імовірності можна стверджувати, що, крім проблем банківського сектору, які мають фінансове походження, суть проблеми значною мірою прихована в розбалансованому функціонуванні торговельних механізмів.

Так, у жовтні 2008 р. країна вперше зіткнулася з проблемою подвійного негативного сальдо платіжного балансу (сальдо рахунку поточних операцій та сальдо рахунку операцій з капіталом і фінансових операцій)². Не вдаючись до детальнішого аналізу причин виникнення від'ємного сальдо фінансового рахунку на рівні 2,1 млрд дол. США, глибше проаналізуємо торговельну складову платіжного балансу. У жовтні 2008 р. від'ємне сальдо поточного рахунку становило 1,9 млрд дол. США, тобто зросло, порівняно з попереднім місяцем, удвічі. Хоч безпрецедентність ситуації з платіжним балансом, яка вплинула на курс національної валюти, суттєво похитнувши її позиції щодо основної розрахункової валюти зовнішньоторговельних операцій українських суб'єктів бізнесу – долара США, – зумовлена виникненням нетипового для української економіки останніх років від'ємного сальдо

² Виняток становить незначне від'ємне сальдо платіжного балансу, що спостерігалось у січні 2008 року.

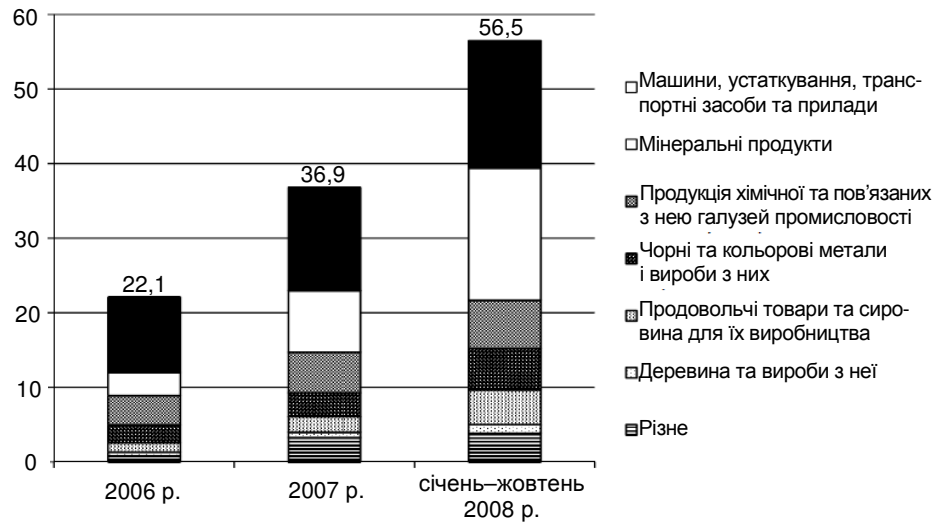
фінансового рахунку, проблеми з незбалансованістю зовнішньої торгівлі, які називали впродовж трьох останніх років, зіграли роль негативного тла.

Поквартальний огляд торговельного балансу України за 2004–2008 рр. дає змогу виявити стійку тенденцію до випередження темпів приросту імпорту над темпами приросту експорту, яка призвела до виникнення від'ємного сальдо торговельного балансу у III кв. 2005 р. та його подальшого зростання (винятки становлять II та III кв. 2006 р.). За період, охоплений нашим аналізом, тричі такий стан речей ставав загрозою стабільності національної валюти, зумовлюючи негативне сальдо платіжного балансу (у IV кв. 2004-го, I кв. 2006-го та у I кв. 2007-го років). [15] Отже, стає очевидним, що проблеми дисбалансу зовнішньої торгівлі України почалися не в останні місяці розгортання фінансово-економічної кризи, а значно раніше. Однак, підсилені загальносвітовим негативним трендом, вони набули справді кризових масштабів. За попередніми даними Держкомстату України, негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу України у січні-вересні 2008 р. сягнуло 14,3 млрд дол. США (проти 6,7 млрд дол. США за аналогічний період 2007 р.), а коефіцієнт покриття експортом обсягів імпорту у січні-вересні 2008 р. становив 0,86 [16].

У зв'язку з проблемністю високих темпів зростання імпорту для врівноваження торговельного балансу України у середньостроковому періоді, необхідно глибше проаналізувати структуру зростання імпортової складової зовнішньої торгівлі України. Протягом трьох останніх проаналізованих нами років (2006–2008 рр.) спостерігається зростання обсягів споживчого імпорту, зокрема, продовольчих товарів, ліків, продукції хімічної промисловості, виробів з деревини. Зростання споживчого імпорту, що значною мірою відбувається за рахунок використання запозичених з-за кордону кредитних ресурсів, на наш погляд, навіть враховуючи очевидний соціальний ефект розширення споживання, є вкрай негативним явищем і містить ознаки недалекоглядності національної економічної політики у цій сфері. Витрачання ще не зароблених країною доходів майбутніх періодів для споживання товарів та послуг, вироблених іноземними економіками може бути виправданим лише у випадку нагальної необхідності термінового підвищення життєвого рівня громадян країни, або за наявності інформації про гарантоване наближення «економічного дива». Враховуючи це, позитивним сигналом є статистична інформація, що свідчить про зміну структури імпорту в 2007–2008 рр. у бік інвестиційних товарів, що стало наслідком уповільнення темпів зростання доходів населення і прискорення зростання притоку інвестицій. На противагу зростанню обсягів споживчого імпорту, зростання інвестиційного імпорту може сигналізувати про початок серйозного процесу переоснащення основних фондів українського товаровиробництва. Зростання імпорту інвестиційних товарів, зокрема продукції машинобудування, узгоджується з приростом інвестицій в основні фонди, а, отже, може вважатися продуктивним використанням залученого іноземного капіталу у вигляді кредитних та інвестиційних фінансових ресурсів, оскільки створює підґрунтя для прискорення темпів економічного зростання (див. рис. 1).

Рисунок 1.

**Частка окремих товарних груп в імпорті товарів Україною
у 2006–2008 рр. [17; 18; 19]**

Внесок групи «Машини, устаткування, транспортні засоби та прилади», що становить ліву частку інвестиційного імпорту в загальному показнику зростання імпорту, становив 10,1% у 2006 р. (тобто, майже половину від 22,1% зростання сукупного імпорту), 13,8% у 2007 р. (зростання сукупного імпорту – 36,9%) та, за попередніми даними НБУ, у січні-жовтні 2008 р. імпорт продукції зазначеної групи забезпечив 17,1% зростання сукупного імпорту.

Зростання вартісних обсягів імпорту енергоносіїв відіграє далеко не останню роль у процесі розбалансування зовнішньої торгівлі України. За попередніми даними, питома вага цієї статті у структурі імпорту 2008 р. становить 25%. 60-відсоткове зростання обсягів імпорту цієї групи порівняно з показниками попереднього року зумовлене різким підвищенням середніх цін (зокрема, на нафту та вугілля – на 80%, природний газ – на 38,5%), що, зрештою, є прогнозованим і невідворотним наслідком переходу на ціни світового ринку і поступової відмови від практики політичних механізмів ціноутворення у сфері енергоносіїв.

Водночас, у 2008 р. вперше простежується зменшення традиційно додатного сальдо торгівлі послугами. Якщо у 2007 р. торгівля послугами зросла на чверть за рахунок приблизно однакового внеску зростання як

експорту, так й імпорту, то у 2008 р. зростання імпорту послуг становило 41,7%, порівняно зі зростанням експорту лише на третину.

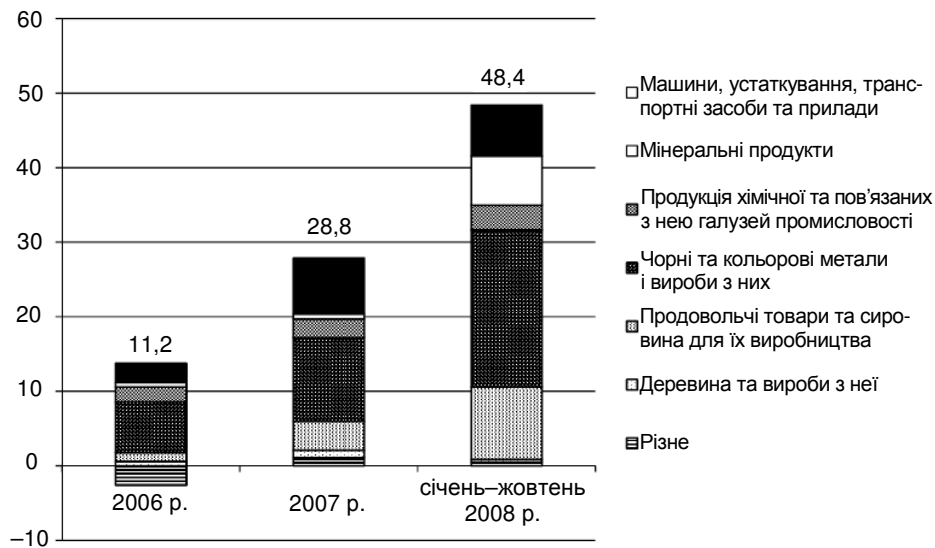
Поряд зі стрімким зростанням імпортової складової зовнішньої торгівлі України, показники експорту демонструють відставання.

Попри суттєві стрибки цін на енергоносії, особливо, на російський газ, які спостерігалися на початку 2007 та 2008 рр., український експорт зміг втриматися в межах цінової конкурентоспроможності, незважаючи на прогнози деяких експертів. Зростання вартісних обсягів товарного експорту за останні роки становило 11,2% у 2006 р., 28% у 2007 р. та 48% у січні-жовтні 2008 р. до аналогічного періоду 2007 р. Рис. 2 демонструє внесок окремих галузей у загальну структуру зростання експорту.

Двигуном зростання обсягів експорту протягом трьох років залишається металургійна галузь (26,6% у 2007 р.), частка якої становила 6,8% у 2006 р., 11,2% у 2007 р. та 21% за неповний 2008 р. Внаслідок такого динамічного розвитку, частка галузі у загальній структурі експорту 2008 року сягнула 43,2%. Водночас, найвищі темпи зростання експорту у 2007 р. зафіксовані у галузі машинобудування на рівні 52,5%, порівняно з 2006 р.

Рисунок 2.

Частка окремих товарних груп у зростання експорту товарів у 2006–2008 рр. [17; 18; 19]

Зростання вартісних обсягів експорту металургійної продукції починаючи з 2006 р. корелюється з позитивною зміною цінової кон'юнктури на світовому ринку, що дозволило перекрити зростання цін на енергоносії і втримати український експорт металів в межах цінової конкурентоспроможності. Зростання експортних цін товарів чорної металургії у 2007 р. зафіксовано на рівні 26%, тоді як зростання фізичних обсягів експорту становило лише 1,8% [20].

Основною причиною скорочення обсягів українського експорту у другій половині 2008 р. природно стало різке погіршення кон'юнктури світових ринків внаслідок розвитку світової фінансової кризи. Зниження фізичних обсягів попиту відбулося щодо більшості товарів традиційного українського експорту, крім продукції АПК. В особливо складній ситуації опинилися виробники металопродукції, зменшення попиту на яку доповнилося зниженням цін. Варто зауважити, що проблеми металургійної галузі беруть свій початок зі стрімкого згортання будівництва, яке спостерігається у більшості країн світу. Проблеми будівельної галузі, у свою чергу, тісно корелюють із труднощами світової фінансової системи, адже будівництво – одна з найбільш капіталомістких галузей економіки, що потребує стабільного кредитування як будівельних компаній, так і споживачів у вигляді іпотечних кредитів.

Отже, основні проблеми українського експорту в довгостроковому періоді, на нашу думку, доцільно розділити на дві категорії:

1. Поступова втрата цінової конкурентоспроможності українських товарів та послуг внаслідок:

а) різкого зростання цін на енергоносії;

б) збільшення рівня заробітних плат в межах процесу загального підвищення соціальних стандартів;

в) надмірна енерго- і трудомісткість українського експорту та відсутність зростання продуктивності праці і впровадження енергозберігаючих технологій, яке б мало супроводжувати попередньо зазначені процеси, а краще – їм передувати.

2. Недосконалість структури експорту, що полягає у його надмірній товарній концентрації та превалюванні нестабільних груп товарів. Під нестабільними ми маємо на увазі ті товарні групи, ціни і попит на які на світовому ринку коливаються в широкому діапазоні. Це, передусім, сировинні товари та товари низького ступеня обробки (в українському випадку – це металопродукція), сільськогосподарські товари тощо. Зауважимо, що найстабільніший попит спостерігається на промислові товари з високим ступенем доданої вартості.

Отже, аналіз зовнішньої торгівлі України за три останні роки дав змогу виявити такі причини зростання дефіциту торговельного балансу:

а) зростання цін на енергоносії;

б) приплив іноземних інвестицій, який запустив механізм модернізації основних фондів, що відбувається за рахунок зростання імпорту інвестиційних товарів;

в) зростання купівельної спроможності населення, що стало наслідком збільшення витрат з держбюджету і соціально спрямованої, не підкріпленої реальними можливостями економіки, політики уряду в сфері державних фінансів, причому споживчі потреби у короткостроковому періоді зadowольняються за рахунок збільшення обсягів імпорту споживчих товарів та послуг;

г) зміна кон'юнктури світових ринків внаслідок уповільнення темпів економічного зростання і початку світової фінансової кризи.

За оцінками фахівців, імовірними причинами зовнішньоторговельного дисбалансу також є: 1) складна трансформація зовнішньоторговельної політики України, спрямована на пристосування до нових реалій, пов'язаних із вступом країни до СОТ; 2) реалізація державної програми боротьби з контрабандою (незаконним імпортом), іншими словами, офіційна статистика почала фіксувати реальні обсяги імпорту, особливо споживчих товарів, що ввозяться на митну територію країни.

У межах даного дослідження варто розглянути також макроекономічні та соціальні наслідки втрати зовнішньої рівноваги України. Нагадаємо, що рівень зовнішньоторговельної відкритості України до початку кризи, за підсумками 2005–2007 рр. перебував на рівні 97,0%. Паралельно зі скороченням експорту та широкомасштабним відтоком капіталу з країни спостерігався спад виробництва, спочатку уповільнення, а в останні місяці і скорочення рівня як реальної зарплати, так і реальних доходів населення.

Доступна нам статистична інформація щодо темпів зростання реального ВВП яскраво ілюструє негативний вплив кризи на процес економічного розвитку України. Так, після незначного квітневого спаду на 0,3%, зростання економіки досягло 7,1% за період з січня до серпня 2008 р., однак згодом різко загальмувалося, змінивши траєкторію руху на протилежну. У четвертому кварталі українська економіка увійшла в стан рецесії. Динаміка реального ВВП змінилася з 11% зростання у серпні до 14% падіння в листопаді [21]. Розрахунки Міністерства фінансів України вказують на доволі скромний результат у 3,6% зростання за 11 місяців 2008 р., що фактично свідчить про стагнацію економіки.

Перші соціальні наслідки фінансово-економічної кризи в Україні проявились у жовтневому підвищенні рівня офіційно зареєстрованого безробіття, яке протягом липня-вересня трималося на позначці 1,8% працездатного населення, у жовтні зрушилося з відносно стабільної точки, збільшившись до 1,9%, а вже в листопаді сягнуло 2,3%, що, зрештою, відповідає середньому рівню попереднього 2007 р. За оцінками експертів, тенденція до збільшення рівня безробіття збережеться щонайменше до середини 2009 р., тому слід очікувати дедалі більш негативних соціальних наслідків.

Динаміка зростання реальних доходів населення, розрахована за накопичувальним принципом, з 23,4% у січні 2008 р. поступово знизилася до 19,2% у січні–березні і до 12,4% у січні–жовтні (останній доступний показник) [22]. Індекс реальної зарплати в розрахунку до аналогічного періоду попереднього року знизився вдвічі: з 114,1% у січні 2008 р. до 107,2%.

Зауважимо, що соціальні наслідки світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. не вимірюються лише сповільненням зростання чи зниженням рівня доходів населення, динамікою рівня безробіття та споживання. Беручи до уваги сучасне трактування категорії «добробут населення», слід враховувати також і немонетарну складову рівня життя, важливим елементом якої є пропозиція так званих суспільних благ. Однак навіть поверхова оцінка їх ефективності, що полягає у аналізі відповідних державних видатків, потребує принаймні інформації щодо наступного бюджету.

Валютний ринок України на проблеми платіжного дисбалансу України та початок рецесії економіки відреагував значним коливанням курсу гривні по відношенню до основних іноземних валют у напрямку її знецінення. Так, офіційний курс на 31 вересня 2008 р. був зафіксований на рівні 4,86 грн. за дол. США та 6,98 грн. за євро. Різне зниження вартості гривні протягом жовтня–грудня призвело до втрати 58,4% її вартості відносно дол. США та 55,6% – до євро. Офіційний курс на 31 грудня 2008 р. становив 7,70 грн. за дол. США та 10,86 грн. за євро [23]. Дестабілізацію валютного ринку посилив також і перехід Національного банку України на політику гнучкого обмінного курсу з метою частково розв'язати зовнішньої торгівлі України. Цей крок був також значною мірою продиктований розумінням неспроможності центробанку країни виправити диспропорції таких гігантських масштабів за допомогою обмежених резервних валютних ресурсів.

У процесі дослідження не було віднайдено достатніх підстав стверджувати про тісний зв'язок зміни обмінного курсу національної валюти та купівельної спроможності гривні на внутрішньому ринку споживчих товарів. Так, за три останні місяці 2008 р., які позначились потрясіннями на валютному ринку країни, споживчі ціни зросли на 5,3%, що цілком вписується в загальну картину року (за підсумками 2008 р. інфляція становила 22,3%) [24]. Тобто, справедливо стверджувати про тісніший зв'язок внутрішніх, аніж зовнішніх, факторів та рівня внутрішніх цін в Україні.

Водночас різка зміна обмінного курсу національної валюти була небезпечною як для населення, так і для суб'єктів економічної діяльності. За даними НБУ, станом на кінець жовтня 2008 р. українські банки здійснили кредитування національної економіки в обсязі 618,3 млрд грн., з яких 341,6 млрд грн. (або 52,2%) становлять кредити, деноміновані в іноземній валюті (в основному, у дол. США). Якщо звернутися до статистики довгострокових кредитних зобов'язань, то відсоток валютних кредитів у цьому сегменті становить 62,8% [25]. З огляду на структуру кредитних зобов'язань національної економіки, можна сміливо стверджувати, що коливання курсу національної валюти України викликає негативні системні наслідки у сфері

платоспроможності суб'єктів господарювання. Якщо додати до цього розміри іпотечного кредитування населення, яке майже повністю здійснюється у стійких до інфляційного знецінення валютах, стає зрозумілою гострота наслідків зниження обмінного курсу гривні.

Висновки і рекомендації

Проведений нами аналіз реакції основних показників економічного та соціального розвитку чотирьох трансформаційних країн у період переміщення світової фінансово-економічної кризи на терени Східної Європи дав змогу виявити декілька закономірностей, розуміння яких допоможе у подальшому вивченні причин, процесу перебігу та наслідків кризи на основі більш повного та доступнішого масиву статистичної інформації, що з'явиться згодом.

1. Аналіз статистичної інформації ілюструє класичний сценарій поширення світової фінансово-економічної кризи від центру її зародження, що знаходиться у високорозвинених країнах, до так званої периферії світових економічних процесів, де знаходяться в тому числі і аналізовані нами країни Центрально-Східної Європи. Спираючись на проведений аналіз статистичних показників, можемо констатувати, що посилення макроекономічної нестабільності першою відчула Чехія, потім Польща і згодом Україна та Росія.

2. Криза 2008 р. набула обрисів комплексного економічного явища, тому її розповсюдження здійснюється двома каналами:

а) шляхом взаємодії фінансових ринків, зокрема, ринків капіталу (інвестицій), грошових (кредитів) та валютних ринків;

б) шляхом торговельних взаємовідносин.

3. Крім фінансових чинників, дія яких проявилась у втечі капіталу в різних для кожної з країн, що розглядалися, масштабах, власне торговельні механізми передачі фінансово-економічної кризи проявилися у зменшенні вартісних обсягів експорту трансформаційних країн у відповідь на:

а) зниження фізичних обсягів попиту з боку торговельних партнерів;

б) погіршення кон'юнктури на світових товарних ринках, що проявилось, зокрема, у різкому зниженні цін на сировинні товари.

4. Зменшення обсягів експорту, яке разом із відпливом капіталу стало причиною погіршення платіжних балансів країн ЦСЄ, стало фактором тиску на курс національних валют. Девальвація національних валют аналізованих країн, що відбулася в різних масштабах, поки не проявилася у зростанні рівня інфляції споживчих цін, однак мала інші негативні соціальні наслідки. Зокрема, в Україні та Польщі наслідком значної девальвації курсу національної валюти стало ускладнення обслуговування споживчих кредитів, знач-

на частка яких деномінована у іноземних валютах (доларах США та євро в Україні і швейцарських франках у Польщі).

5. В умовах високого рівня зовнішньоторговельної відкритості країн ЦСЄ, скорочення експорту вплинуло на темпи економічного зростання та рівень зайнятості.

6. Проведений нами аналіз відповіді зовнішньої торгівлі трансформаційних країн на погіршення світової кон'юнктури та, зокрема, скорочення попиту та зниження цін, свідчить про неоднакові масштаби наслідків. Для нас очевидно, що рівень негативного впливу, що передається за допомогою торговельних каналів тісно корелюється з товарною структурою експорту країн³. Крім цього, важливим фактором, який визначає масштаби передачі негативних світових тенденцій, є рівень зовнішньоторговельної відкритості економіки⁴.

На основі результатів проведеного аналізу нами розроблено кілька рекомендацій щодо врівноваження платіжного балансу України. Важливим етапом у процесі пошуку таких механізмів та шляхів підтримки подальшого розвитку економіки країни повинно стати усвідомлення двох безапеляційних фактів:

1) ціни на енергоносії в Україні зростатимуть і надалі аж до моменту їх повної деполітизації та переходу на ринкові механізми процесу ціноутворення;

2) зростання заробітної плати є неодмінною складовою руху України у напрямку побудови соціально орієнтованої ринкової економіки європейського зразка, який передбачає підвищення соціальних стандартів.

Отже, необхідні розробка і впровадження таких механізмів розвитку, які б спирались на розуміння вичерпаності ресурсу розвитку (це стосується також експортоорієнтованих галузей економіки), що базується на використанні переваг дешевих енергоносіїв та робочої сили.

На нашу думку, прийнятними механізмами врівноваження торговельного балансу України можуть стати:

а) активізація процесу імплементації у виробництво енергозберігаючих технологій з метою послаблення тиску зростання цін на енергоносії;

б) підвищення продуктивності праці шляхом впровадження як технологічних, так і організаційних інновацій у процес виробництва з метою за-

³ Так, зокрема, частка промислової продукції у структурі експорту товарів та послуг Чехії у 2007 р. становила 79,1%. Аналогічний показник для Польщі становив 67,0%, для України – 57,6%, Росії – лише 17,5% (натомість 57,1% російського експорту становлять енергоносії та паливо) (джерело: розрахунки авторів на основі даних, одержаних з [2]).

⁴ Нагадаємо, що для Чехії це 150,5% за усередненими даними 2005–2007 рр., Польщі – 81,3%, України – 97,0%, Росії – 54,2% [1].

кладення фундаменту забезпеченого (економічно обґрунтованого) зростання зарплат;

в) підтримка процесу «природного» імпортозаміщення.

У нашому розумінні «природне» імпортозаміщення означає реалізацію виробничого потенціалу за умов дотримання стандартів якості споживчих товарів та принципів ефективності використання факторів виробництва. Іншими словами, не варто ціною нехтування економічної доцільності налагоджувати і підтримувати виробництво товарів і послуг, в межах якого неможливо реалізувати наявні конкурентні переваги країни, переслідуючи єдину мету – витіснення імпорту. Процес розвитку української економіки давно перейшов межу, за якою використання стратегії імпортозаміщення є ефективним методом підтримки високих темпів економічного зростання.

Раціональним шляхом, на наш погляд, є не боротьба з імпортом, а нарощення експорту, що базується на правильному використанні конкурентних переваг довгострокового характеру. Однак в умовах виняткової необхідності, альтернативними, проте небажаними механізмами врівноваження торговельного балансу шляхом обмеження імпорту можуть стати:

- 1) відмова від нарощування споживчих стандартів;
- 2) жорстка бездефіцитність бюджету;
- 3) відмова від політики активного стимулювання економічного зростання та притоку прямих іноземних інвестицій (у даному випадку йдеться про пріоритет цілей макроекономічної рівноваги та стабільності над цілями розвитку);
- 4) повернення до рестрикційних механізмів митної політики (збільшення ставок митних тарифів та розширення практики квотування імпорту).

Література

1. WTO Trade Profiles 2008. – Одержано 25.12.1.2008 р. з веб-сайту Світової організації торгівлі: <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&CountrC=PL,RU,UA,CZ>).
2. WTO Statistics Database. – Одержано 30.12.1.2008 р. з веб-сайту Світової організації торгівлі: <http://stat.wto.org>.
3. Платежный баланс Российской Федерации. – Одержано 28.12.2008 р. з веб-сайту Центрального банку Російської Федерації: http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/bp_2008.pdf?pid=svs&sid=pbDK.
4. Он-лайн статистика Центрального банка Российской Федерации. – Одержано 26.12.1.2008 р. з веб-сайту Центрального банку Російської Федерації: <http://www.crb.ru/statistics>.

5. Bilans płatniczy. – Одержано 28.12.2008 з веб-сайту Польського народного банку (=Narodowego Banku Polskiego): <http://nbp.gov.pl>.
6. Tabela kursów średnich walut obcych. – Одержано 02.02.2009 з веб-сайту Польського народного банку: <http://nbp.gov.pl/kursy/kursya.html>.
7. Monthly price indices of consumer goods and services from 1999 till 2008. – Одержано 05.01.2009 р. з веб-сайту Головного управління статистики Республіки Польща (=Główny Urząd Statystyczny): <http://www.stat.gov.pl>.
8. Головне управління статистики Республіки Польщі. Динаміка продукції przemysłowej i budowlano-montaznowej w listopadzie 2008 r. – Одержано 12.12.2008 з веб-сайту Головного управління статистики Республіки Польщі: http://www.stat.gov.pl/gus/45_1099_PLK_HTML.htm.
9. World Facts Book. – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту «World Facts Book»: <http://www.cia.gov>.
10. Exports and Imports Markedly Down: External Trade. – Одержано 10.01.2009 з веб-сайту Управління статистики Чеської Республіки (=Český statistický úřad): <http://www.czso.cz/csu.2008edicniplan.nsf/engs/2008-11>.
11. Balance of Payments. – Одержано 23.01.2009 з веб-сайту Національний банк Чеської Республіки (=Česká národní banka): <http://www.cnb.cz>.
12. Kurzy devizového trhu.– Одержано 02.02.2009 з веб-сайту Національний банк Чеської Республіки: http://www.cnb.cz/cs/financni_trhy/devizovy_trh/kurzy_devizoveho_trhu/denni_kurz.jsp.
13. Inflation Rate. – Одержано 30.12.2008 з веб-сайту Управління статистики Чеської Республіки: http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/inflation_rate.
14. Registered unemployment rate. – Одержано 18.12.2008 з веб-сайту Управління статистики Чеської Республіки: [http://www.cnb.cz/cnb/STAT.ARADY_PKG.VYSTUP?p_period=1&p_sort=2&p_des=50&p_cSest=710&p_uka=1&p_ind=CCC&p_od=200801&p_do=200812&p_lang=EN&p_format=3&p_decsep=.](http://www.cnb.cz/cnb/STAT.ARADY_PKG.VYSTUP?p_period=1&p_sort=2&p_des=50&p_cSest=710&p_uka=1&p_ind=CCC&p_od=200801&p_do=200812&p_lang=EN&p_format=3&p_decsep=)
15. Динаміка платіжного балансу України (аналітична форма представлення). – Одержано 18.01.2009 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Balance/2008_PB/aPB_2008.pdf.
16. Експрес-випуск №284 «Стан зовнішньоторговельного балансу України за січень-вересень 2008 року». – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту Державного комітету статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
17. Щорічний звіт «Про стан платіжного балансу України у 2006 році». – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Balance/2006_PB/state_2006.pdf.

18. Щорічний звіт «Про стан платіжного балансу України у 2007 році». – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Balance/2007_PB/State_2007.pdf.
19. Товарна структура зовнішньої торгівлі за січень-жовтень 2008 року. – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту Державного комітету статистики України: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt1008_u.htm.
20. Щорічний звіт «Оцінка стану платіжного балансу України у січні-жовтні 2008 року (за попередніми даними)». – Одержано 02.12.2008 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Balance/2008_PB/State_2008_pr.pdf.
21. Україна: економічний огляд. – Одержано 28.12.2008 з веб-сайту Місії Світового банку в Україні: <http://www.worldbank.org.ua>.
22. Основні показники економічного і соціального розвитку України. – Одержано 28.12.2008 з веб-сайту Міністерства фінансів України: <http://www.minfin.gov.ua>.
23. Поточні тенденції валютного ринку України у 2008 р. – Одержано 02.02.2009 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Fin_ryn/Pot_tend_v/index.htm.
24. Основні показники економічного і соціального стану України у 2008 році. – Одержано 17.01.2009 з веб-сайту Національного банку України: http://bank.gov.ua/Macro/pok_2008.htm.
25. Вимоги банків за кредитами, наданими в економіку України. – Одержано 28.12.2008 з веб-сайту Національного банку України: <http://bank.gov.ua/Statist/Credits.xls>.
26. World Bank Historic commodity price boom ends with slowing global growth. – Одержано 10.12.2008 з веб-сайту Світового банку: <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/0,,contentMDK:22004555~pagePK:64165401~piPK:64165026~theSitePK:469372,00.html>.

Стаття надійшла до редакції 11 лютого 2009 р.